

УДК 82.091:821.161.2+821.161.1

*Катерина Комісаренко***АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФАНТАСТИЧНОЇ ПРОЗИ
ОЛЕСЯ БЕРДНИКА ТА АРКАДІЯ І БОРИСА СТРУГАЦЬКИХ**

Досліджується специфіка антропологічних образів в українській та російській фантастиці. Предметом вивчення є романи Олеся Бердника „Зоряний Корсар” і Аркадія та Бориса Стругацьких „Хижі речі доби”. Митці порушують низку проблем філософської антропології, зокрема проблему антропологічної кризи.

Ключові слова: художня антропологія, антропологічна криза, фантастика, література попередження.

Сучасна наука розглядає різні аспекти антропології. Людину та людство в цілому досліджує філософія, медицина, релігія тощо. Питання антропології літературного твору розглядалося такими літературознавцями, як Р. Комаров, О. Півень, Н. Радіонова, Т. Чумакова. За словами О. Півень, „художня антропологія” – це „кожен художній метод і його втілення у художньому напрямі” [5, с. 122]. Отже, можемо стверджувати, що кожен літературний твір, гуманістичний він за своєю тематикою чи антигуманістичний, розглядає передусім Людину, її проблеми. Ця теза стосується й літератури фантастичної, особливо кращих її зразків.

У вітчизняній літературознавчій науці фантастика ще не набула докладного висвітлення, проте останнім часом з'являються наукові розвідки, статті, монографії, що досліджують це художнє явище. Маємо на увазі, насамперед, праці А. Нямцу, О. Стужук, І. Гречаник, М. Назаренко, С. Олійник, Г. Сабат, О. Бороди, В. Мاستиляк, О. Кибалки та інші.

Фантазія є однією з „найважливіших антропологічних основ для тих можливостей соціального розвитку, які властиві людині” [3, с. 34]. В основі фантастики лежить саме уява, фантазія. Фантастична література, особливо такий її різновид, як соціально-філософська фантастика, „успішно уводить мислячого читача в коло найзагальніших, найсучасніших, найглибших проблем, що випадають з поля зору інших видів художньої літератури: місце людини у всесвіті, суть і можливості розуму, соціальні й біологічні перспективи людства тощо” [8, с. 5]. Погоджуємося з думкою братів Стругацьких, оскільки творці соціально-філософської фантастики намагаються розв'язати проблеми передусім Людини. Можемо говорити про антропологічну спрямованість романів та повістей Станіслава Лема, братів Аркадія і Бориса Стругацьких, Кліффорда Саймака, Олеся Бердника.

Як стверджує О. Півень, „до змалювання концепції людини у своїх творах літературні напрями зверталися часто” [5, с. 117], особливо література соцреалізму. Зазначимо, що предметом нашого дослідження

стали твори, написані в добу панування соцреалізму, проте їхні автори вийшли далеко за межі цього літературного напрямку. В романах „Хижі речі доби” Аркадія й Бориса Стругацьких і „Зоряний Корсар” Олесея Бердника акцентується увага саме на питанні подальшої долі людства. Тому метою нашої статті став аналіз антропологічних аспектів названих фантастичних творів.

Антропологія художнього твору має онтологічний зв'язок із антропологією філософською, оскільки порушує питання Людини і людства, людської цивілізації. Однією зі значущих проблем сьогодення є „антропологічна криза” [4, с. 3], що відзначається на усіх рівнях буття. Останні десятиліття саме „антропологічна криза” загрожує людству. Вона, за словами К. Іл'янович, виражається в тому, що науково-технологічний розвиток значною мірою випереджає розвиток соціокультурних регуляторів, які вже не адекватні новим технічним можливостям людства [4, с. 5]. Антропологічна криза перетворюється із філософської на загальнокультурну проблему. Причина цього криється в руйнації балансу між науковим і моральним розвитком суспільства, оскільки „соціум, наука і культура перебувають на різних еволюційних рівнях” [4, с. 5].

Проблему „антропологічної кризи” намагаються розв'язати не лише філософи, громадські діячі, політологи. Майбутнє Людини досліджують і письменники-фантасти, передусім у „романах-попередженнях”, що з'явилися внаслідок розчарування широкого загалу у всесильності науково-технічного прогресу, а також через побоювання тих технічних новинок, що спричинили багато смертей під час Другої світової війни, появу ядерної зброї, катастрофу в Чорнобилі. Характерно, що автори таких творів спрямовують свої погляди в майбутнє, прогнозують наслідки, зазвичай негативні, сучасної дійсності. Роман-попередження близький за своєю поетикою до антиутопії. Та якщо антиутопія „показує людям, якою була б довершеність, якщо нав'язувати її людям, не зважаючи на їхні бажання” [9, с. 158], тобто дає свою оцінку утопічної держави в її тоталітарному всеохопленні, то фантастична література попередження дає прогноз впровадження в життя наукових винаходів, що можуть призвести до перенасичення та втрати сенсу життя.

Роман братів Стругацьких „Хижі речі доби” був названий Вл. Гаковим памфлетом проти міщанства [8, с. 328]. Сміливо можемо зарахувати цей твір до літератури попередження, оскільки в ньому зображено місто, населення якого поступово деградує через моральне та матеріальне перенасичення. Авторі з перших сторінок роману вводять читача у начебто радісний, веселий світ, у якому немає проблем війни, сирітства, нестачі хліба: „На площі все було блискуче, яскраве, барвисте. Занадто яскраве й барвисте, як це буває в курортних містах... З усіх міст, в яких мені довелося побувати, це було, напевно, найбільш сонячним” [7, с. 10]. Однак такий добробут показний, оскільки пізніше колишній міжпланетник Іван Жилін побачить дійсність, що з кожним днем буде чимраз більше лякати його своєю жорстокістю й абсурдністю.

На справжнє життя „Країни Дурнів” [7, с. 60] натякає провідник Амад, котрий першим зустрічає Жиліна в місті-курорті: „На Вас чекають

дванадцять кіл раю” [7, с. 14]. Стругацькі алюзійно говорять про втрачений людством Золотий вік раю (навіть ім'я провідника нагадує ім'я першої людини, що пізнала і втратила всі радощі раю: Амад – Адам), натякаючи, що новий рай є швидше пеклом (порівняймо з дев'ятьма колами пекла у Данте). Дійсно, мешканці міста купаються в розкошах, не замислюючись про наступний день, до їхніх послуг всі новинки техніки, наприклад фонори-телевізори, що дозволяють сприймати зображуване не лише за допомогою зору, а й відчувати на дотик, запах тощо; розкішні апартаменти, доступні кожному; широка сфера послуг: „я зупинився пообідати. Біля мене одразу з'явився портъє.

До ваших послуг, – ніжно прошелестів він. – Автомобіль? Ресторан? Бар? Салон?” [7, с. 22]. Проте це лише зовнішня сторона так званого добробуту й достатку.

Фантасти подають жахливу картину моральної деградації не лише мешканців, а й туристів, які відвідують місто кожного року. Можемо сказати, що вся квінтесенція роману розкривається на першій сторінці, в епіграфі, взятому з ненадісланого листа Антуана де Сент-Екзюпері: „Є лише одна проблема – єдина в світі – повернути людям духовну сутність, духовні турботи...” [7, с. 7]. Дійсно, персонажі роману „Хижі речі доби” втратили головне – духовну сутність, вони є продуктом нової доби, нового „раю”. Підлітки, молодь, навіть літні люди приречені на безтямне витрачання часу, розпорошення себе в безглузких справах, психічних наркотиках, загрозливих для життя розвагах. Навіть самі жителі розуміють причини своєї деградації: „раніше, я в книзі читав, хоча б заздрили одне одному, сусід, мовляв, як сир в маслі катається, а я на холодильник назбирати не можу – хіба ж це можна витерпіти? Чіплялися, звичайно, зубами, за барахло, за гроші, за місце вигідне... А тепер життя стало жирним, тихим, усього вдосталь. До чого себе примінити?” [7, с. 113]. Зі сторінок роману нам відомо, що під час війни місто було зруйноване, тобто його мешканці раніше потерпали від нестачі й голоду. Стругацькі майстерно змальовують спосіб мислення людини за часів скрути і в період достатку в розмовах Жиліна з приїжджим патріотом із злиденного розкраденого королівства та з професором Опіром, котрий відстоював філософію неооптимізму. В обох випадках мова йде про достаток. За словами патріота, або, як назвав його Жилін, бандюги, „достаток – це погано, якщо його в тебе немає, а у сусіда він є. А завойований достаток – це чудова річ!” [7, с. 157]. Єдиним прагненням бідноти є побудувати хімічні заводи, завалити населення їжею й одягом, купатися в розкоші й спати до полудня [7, с. 157].

Фантасти наголошують на тому, що людство, котре прагне до розкоші й достатків, не усвідомлює всієї загрози, яка на нього чекає. Не усвідомлюють люди дійсного стану речей і тоді, коли вже купаються в розкоші. Стругацькі вкладають в уста персонажа твору професора Опіра лозунги, що характеризують смисл життя мешканців міста, „що було причиною усіх нещасть людства. Незадоволені інстинкти, нерозділене кохання і невгамований голод, чи не так? Та ось з'являється Її Величність Наука й дарує нам задоволення” [7, с. 57]. Такі, як Опір, впевнені, що

лише безтурботна людина може бути щасливою: „Звільніть людину від турбот про хліб насущний і про завтрашній день, і вона стане дійсно вільною і щасливою” [7, с. 57]. Деградує суспільство у романі знаходить втіху у заглибленні в ілюзорне буття, яке своєю яскравістю й неочікуваністю значно перевищує реальність. С. Снегов вважає, що головною проблемою суспільства доби достатку, змальованого в романі, є ледарство і непотрібність людей самим собі. „Ця непотрібність пронизує усі шари суспільства, крім, можливо, університетської інтелігенції. Люди не розуміють одне одного, не розуміють самих себе, бо ще не встигли зрозуміти, що плідна праця є фізіологічною потребою людського організму” [6, с. 471].

Незважаючи на песимістичний тон роману, брати Стругацькі залишають якусь надію людству у фіналі, Жилін вірить у те, що може врятувати душу й тіло людей. Єдине питання турбує головного героя: „До якого часу вас треба буде рятувати? Ви коли-небудь навчитеся рятувати себе самі? Чому ви завжди слухаєте попів, фашистів-демагогів, дурнів опірів? Чому ви не хочете напружувати свій мозок?... Як ви не можете зрозуміти, що світ величезний, складний і захоплюючий? Чому вам все просто і нудно?” [7, с. 170]. Це питання брати Стругацькі залишають без відповіді. Автори попереджали ще три десятиліття тому про ті негаразди, котрі спіткають сучасну людину – психічна і хімічна наркоманія, пияцтво, втрата інтересу до реального життя, заглиблення у віртуальний світ ілюзій, втрата істинних духовних цінностей.

Якщо в романі „Хижі речі доби” Стругацьких зображено суспільство, що деградує, то у творі українського фантаста Олесь Бердника „Зоряний Корсар” бачимо крайню стадію занепаду розумних істот, виродження яких дійшло свого апогею. При тому, що А. і Б. Стругацькі залишають людству надію на порятунок, Бердник такої надії майже не дає. Зоряні мандрівники відгукнулися на прохання допомогти останніх мислячих жителів планети Аода. Предки населення цієї планети зробили настільки значні відкриття у науці, що землеробство й садівництво стали непотрібними, численні автомати замінили працю людей, таким чином, виникла паразитарна еволюція. Центральний Синтезатор забезпечував жителів Аоди всім необхідним. Його творці вважали, що „звільнять людей для космічної творчості, але вони жорстоко помилилися. Розум людини гартувався в боротьбі проти стихії, у гармонізації свого ества з силами космосу. Творці нашої цивілізації забрали від людей ті стимули. Почалася інволюція” [2, с. 98-99]. Як наслідок, їм хотілося лише одного: насолоди, бездумного споглядання, стихійного розмноження, рослинного життя.

Вважаємо, що Олесь Бердник продовжує розвивати тему антропологічної кризи, говорячи услід за російськими фантастами про небезпеку виродження людини без фізичної й інтелектуальної праці, що може прийти внаслідок „суцільної технізації планети” [2, с. 89], без духовного зростання соціуму.

Творчість українського та російських фантастів об’єднує також тема невтручання, вперше заявлена братами Стругацькими у романі

„Важко бути богом”, в якому доводиться помилковість втручання в плин історії іншої планети. На відміну від Антона-Румати, котрий намагається змінити хід історії Арканару шляхом повстання, герої „Зоряного Корсару”, брати Ікс та Ігрек і їхній вихователь робот Ур, дають можливість останній свідомій мешканці планети Аода прийняти самостійне рішення: залишитися на батьківщині і споглядати занепад її жителів чи покинути планету й у такий спосіб зупинити роботу Центрального Синтезатора, що може означати або остаточну її загибель, або ж поштовх до усвідомленого життя.

Погоджуємося з думкою Р. Арбітмана про те, що братів Аркадія і Бориса Стругацьких спіткає доля віщунки Кассандри майже після написання „кожної їхньої антиутопії чи повісті-попередження” [1, с. 10]. Фантасти говорили про проблеми сучасної людини ще задовго до їх появи, вони бачили їх у зародку. Поміж творів, які за своєю тематикою належать до літератури попередження, можемо назвати роман „Важко бути богом”, повість „Спроба втечі” (тема невтручання у розвиток чужої цивілізації, іншої країни, народу), повість „Гидкі лебеді” (проблема взаєморозуміння поколінь), „П’ять крапель еліксиру” (вибір людини між смертю й негідним, безчесним безсмертям). Як і твори братів Аркадія та Бориса Стругацьких, фантастика Олеся Бердника зосереджена на Людині, проблемах її розвитку, її майбутнього і сьогодення. Це романи „Чаша Амріти” (вибір життєвого шляху людини), „Вогнесміх” (проблема духовного і тілесного воскресіння людини), повість „Лабіринт Мінотавра” (проблема пізнання світу) та інші твори митця.

Компаративне вивчення української й російської фантастики дає нам можливість порівняти розвиток однієї з вічних тем великої літератури у художній фантастиці – дослідження Людини. Саме фантастична література є „ідеальною і досі єдиною зброєю, що дозволяє підібратися до однієї з важливіших проблем сьогодення. Такою проблемою є вторгнення майбутнього у теперішнє, вторгнення, зумовлене небаченими темпами соціального й технологічного прогресу людства за останні десятиліття” [8, с. 6].

Аналіз романів Олеся Бердника „Зоряний Корсар” і „Хижі речі доби” Аркадія й Бориса Стругацьких дає нам підстави говорити про гуманістичну спрямованість фантастики цих авторів. Вважаємо, що названі твори виходять за межі розважальної літератури, до якої відносили фантастику в роки їхнього написання. Фантасти А. і Б. Стругацькі та О. Бердник заглиблюються у внутрішній світ персонажів, порушують важливі філософські й морально-етичні питання, розмірковують про подальшу долю людства, розв’язують дилему доцільності існування людини заради достатку та її існування за умов достатку, послуговуючись при цьому засобами фантастики. Вищезазначене яскраво засвідчує наявність зв’язку фантастичної літератури із загальносвітовим літературним процесом і художнім висвітленням значущих проблем людства. Вважаємо за доцільне подальше компаративне дослідження художньої фантастики Олеся Бердника і братів А. і Б. Стругацьких на рівні форми і змісту.

1. *Арбитман Р.* Участь Кассандры. Братя Стругацкие... О наших сегодняшних проблемах они говорили еще вчера / Роман Арбитман // Литературная газета, 1991. – 20 нояб. – (№ 46 (5372)). – С. 10.
2. *Бердник О.* Зоряний Корсар : фантастичний роман / Олесь Павлович Бердник. – К. : Радянський письменник, 1971. – 376 с.
3. *Гречаник І.П.* Жанр фантастики в сучасній літературі / Ірина Петрівна Гречаник // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Філологічні науки). – Луганськ. – 2009. – січень – № 1 (164). – С. 33-37.
4. *Іл'янович К.Б.* Антропологічна криза в умовах сучасної техногенної цивілізації : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 „Філософська антропологія, філософія культури” / К.Б. Іл'янович. – Сімферополь, 2008. – 20 с.
5. *Півень О.* Художня антропологія як типологічний чинник художнього методу / О. Півень // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка : збірник наукових праць. – Луганськ : Видавництво ЛДПУ „Альма Матер”, 2002. – Березень. – № 3 (47). – С. 115-123.
6. *Снегов С.* Феномен фантастики / Сергей Снегов // Фантастика 2005 : [сб.]. – М. : АСТ: ЛЮКС, 2005. – 524 с. – (Звездный лабиринт).
7. *Стругацкий А.Н.* Хищные вещи века: Фантастические произведения / Аркадий Натанович Стругацкий, Борис Натанович Стругацкий ; комментарии В. Курильского. – М. : Эскмо; СПб. : Terra Fantastica, 2007. – 592 с.
8. Фантастика века / сост. Владислав Гаков. – М. ; Минск : Полифакт, 1999. – 624 с. – (Итоги века. Взгляд из России).
9. *Шацкий Е.* Утопия и традиция / Ежи Шацкий ; пер. с польск. В.А. Чаликова ; общ. ред. и послесл. В.А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1990. – 456 с.

Аннотація

Исследуется специфика антропологических образов в украинской и русской фантастике. Предметом изучения являются романы Олеса Бердника „Звёздный Корсар” и братьев Аркадия и Бориса Стругацких „Хищные вещи века”. Во время анализа выяснено, что писатели размышляют над решением проблемы философской антропологии, а именно затрагивают проблему антропологического кризиса.

Ключевые слова: антропология, философская антропология, художественная антропология, антропологический кризис, фантастика, литература предупреждения.

Summary

The specificity of antropologic images in Ukrainian and Russian fantasy is investigated in the article. A subject of study are the novels by Oles' Berdnyck „Star Corsair” and brothers Arckadiy and Borys Strugatsky „Predatory things of century”. During the analysis is found out, that the writers decide problems of philosophical antropology, namely the problem of antropologic' crisis.

Key words: antropology, philosophical antropology, art antropology, antropologic crisis, fantasy, literature of the prevention.